

DOROTA MASŁEJ¹

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

FUNKCJONOWANIE FRAGMENTÓW *MODLITWY PAŃSKIEJ* W TEKSTACH POETYCKICH PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA

Artykuł jest kontynuacją rozważań zatytułowanych *Dlaczego w poezji późnego średniowiecza funkcjonują tylko dwa wersety z Modlitwy Pańskiej?* (Masłej 2015). Przedstawione w poprzednim tekście analizy wykazały, że w polskiej poezji średniowiecznej² występują dwa wersety z *Modlitwy Pańskiej* (lub ich fragmenty): „odpuść nam nasze winy” oraz „ale nas zbaw ode (wszego) złego”.

W poprzednim artykule zauważyłam, że obecność wyłącznie tych dwóch wersetów wynika najpewniej z ówczesnej religijności oraz z nauczania Kościoła, które dotyczyło przede wszystkim grzechu. Przejmowanie określonych fraz modlitewnych było świadome. Wyimki z *Pater noster* funkcjonują jednak w tekstach poetyckich w bardzo zróżnicowany sposób: od cytatu do daleko posuniętych przetworzeń a nawet luźnych nawiązań. Celem niniejszego artykułu jest opisanie tego zróżnicowania i wskazanie jego przyczyn. Kontekstem dla analiz będzie opublikowany wcześniej (Masłej 2016) wykaz odmienności zachowanych 23 średniowiecznych odpisów tej podstawowej dla chrześcijanina modlitwy. Należy bowiem raz jeszcze podkreślić, że w omawianym okresie (XV, początek XVI wieku) nie było wciąż kanonicznej polskojęzycznej wersji *Ojcze nasz*. W związku z tym trzeba zastrzec, że niekiedy uznanie danego fragmentu za cytat lub modyfikację jest interpretacją. Nie mamy pełnej wiedzy na temat wszystkich funkcjonujących w XV i XVI wieku redakcji tej modlitwy, choć mamy pewność, że w tym czasie funkcjonowała ona w wielu wariantach.

Ze względu na specyfikę analiz, zdecydowano się przedstawić cały analizowany materiał, obejmujący 20 tekstów³, który podzielono na trzy grupy ze względu na stopień prze-

¹ Autor uzyskał środki finansowe w ramach finansowania stypendium doktorskiego z Narodowego Centrum Nauki (2017/24/T/HS2/00027) i jest stypendystą Fundacji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu na rok akademicki 2017/2018.

² Przebadano pod tym kątem pięć największych antologii polskiej poezji późnego średniowiecza – wykaz na końcu artykułu, w części *Źródła*.

³ Jeden z nich, pieśń *Bądź pozdrowion, krzyżu Pana wszechmocnego*, zachował się w trzech redakcjach. Roman Mazurkiewicz, badając pieśni maryjne, szacuje: „Jedynie około ¼ zabytków zachowało się w więcej niż jednym przekazie; pozostałe, a więc ok. ¾ znanego zasobu, dotrwały do naszych dni w zapisach unikatowych

tworzenia: (1) cytat, (2) modyfikacja, (3) nawiązanie. W grupach drugiej i trzeciej teksty uporządkowane są, w miarę możliwości, ze względu na typ oraz zakres zmian, w kolejności od najmniej do najbardziej zmienionych względem podstawy (zachowanych redakcji *Ojciec nasz*).

1. Cytat

Jak powiedziano, wprowadzony do tekstu poetyckiego werset może mieć postać niezmienną względem choćby jednego z istniejących odpisów *Ojciec nasz*. Taka sytuacja ma miejsce w wypadku zaledwie trzech tekstów:

1.1. Augustus kiedy krolował

Kryste przez twe narodzenie,
Daj nam duszne ucieszenie,

Odpuści nam nasze winy

Przez twoje naświetsze krciny!⁴

Przejęta z *Ojciec nasz* pierwsza część piątej prośby odpowiada części odpisów tej modlitwy. Należy zwrócić uwagę na formę rozkaznika z wygłosowym *-i*. Jakkolwiek występuje ona w zachowanych redakcjach *Pater noster*, to tutaj jest wymuszona także kształtem rytmicznym wiersza. Dzięki wprowadzeniu starszej formy zachowano określony rytm pieśni (ośmioletnik ze średniówką po czwartej sylabie). Włączony do tekstu cytat wpłynął z kolei na dalszą część strofy: nie tylko pod względem składniowym (wprowadzenie okolicznika sposobu „przez twoje naświetsze krciny”), ale także semantycznym (rzeczownik *winy* w wygłosie trzeciego wersu wymusił określone słowo i rym w wersie czwartym).

1.2. Zdrowa, Matko szczętna

Tyś kwiat czystości panieńskie,
Wiesiele wszystko anjelskie.

Przez twe, Kryste, umęczenie
Racz dać odpuszczenie.

A tyś umarł za nami,
A smiłuj się nad nami,

Odpuść nam nasze winy. Amen.

Porównanie fragmentu wiersza *Augustus kiedy krolował* z przytoczonym tu cytatem umacnia tezę o wpływie rytmu wiersza na kształt wprowadzanego fragmentu modlitwy –

[...]. Proporcja ta daje przybliżone choćby wyobrażenie o fragmentaryczności, a w konsekwencji również o ograniczonej reprezentatywności zachowanego dziedzictwa” (Mazurkiewicz 2002: 41). Tę obserwację można odnieść także do pozostałych pieśni polskiego średniowiecza.

Materiał prezentowany w niniejszym artykule jest poszerzony o jeden tekst nieuwzględniony w pierwszej części cyklu: *Anna święta i nabożna...*, w: Mazurkiewicz 2002: 90-93.

⁴ Wszystkie cytaty pochodzą z wyżej wymienionych antologii. Lokalizacje cytatów znajdują się w artykule: Masłej 2015: 142-144.

nawet jeśli znajduje on odpowiednik w zachowanych redakcjach i można go uznać za dokładny cytat. Tu bowiem użyto młodszej formy rozkaznika bez wygłosowego *-i*. Taka decyzja autora pozwoliła dostosować rytmicznie tę linijkę do dwóch poprzedzających ją wersów. Jakkolwiek nie mamy w tym wypadku do czynienia z ustabilizowanym w pełni sylabizmem, to jednak da się zauważyć rytm pieśni: 8 – 8 – 8 – 6 – 7 – 7 – 7, którego nie zakłóca (przeciwnie – który współtworzy) taki kształt zapożyczonego z modlitwy wersetu. Cytat nie wpływa na kształt wiersza – zamyka pieśń: nie wchodzi w relacje brzmieniowe (rym), a składniowo jest kolejnym współrzędnie dołączonym elementem (w przeciwieństwie do dwóch poprzednich – bezspójnikowo, gdyż wprowadzenie spójnika zakłóciłoby rytm).

Warto zauważyć, że – choć dla omawianej pieśni wskazano źródło czeskie – cały fragment modlitewny jest oryginalny, „zapewne dodany przez polskiego tłumacza lub kopistę” (Mazurkiewicz 2002: 337). Może to być świadectwem pewnej konwencji zakończenia pieśni religijnej, używania „obiegowych formuł” – by posłużyć się sformułowaniem Romana Mazurkiewicza – do których zaliczyć można także wskazany fragment inspirowany *Modlitwą Pańską*.

1.3. Bóg nasz wszechmogący

Synu z Panny czyste,

Któryś wstał zaiste,

Przepuść nam nasze winy,

Przez twe święte przyczyny,

Panie Boże nasz.

Choć fragment z *Ojcie nasz* w tej pieśni różni się od powszechnie znanej wersji modlitwy, to został tu uznany za dokładny cytat, gdyż w jednej z zachowanych redakcji (rękopis Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. 4500) na początku XVI wieku zapisano w głosie czasownik *przepuścić* (a dokładniej sam przedrostek: *odpuść {prze<puść>} nam nasze winy*). Świadczy to o funkcjonowaniu także i takiej wersji *Ojcie nasz*⁵. Można jednak uznać też, że autor chciał uzyskać efekt eufonii: *przepuść nam nasze winy, przez twe święte przyczyny*, i dlatego wybrał czasownik z tym przedrostkiem.

Werset z *Pater noster* jest dostosowany rytmicznie do pieśni, ponadto otwiera miejsce dla okolicznika sposobu i wymusza zakończenie kolejnego wersu wyrazem do rymu (*winy – przyczyny*). Warto zwrócić uwagę na dwie apostrofy, które stanowią klamrę kompozycyjną całej strofy, oraz – co za tym idzie – na dwóch adresatów wyrażonej prośby: Syna oraz Boga Ojca.

2. Modyfikacja

Największą grupę tekstów stanowią pieśni zawierające fragmenty *Ojcie nasz*, które podlegają różnego rodzaju zmianom, są też w różnym stopniu modyfikowane. Niekiedy różnice są wyłącznie leksykalne (wymiana czasownika), niekiedy modyfikacja polega na

⁵ Ponadto leksem ten w XVI wieku występował w znaczeniu ‘wybaczyć grzech’, zob. Masłej 2016: 98-99.

dodaniu lub usunięciu elementu, niekiedy zaś werset wprowadzony do tekstu poetyckiego podlega głębokim zmianom składniowym. W takiej kolejności zaprezentowano i omówiono materiał, choć często w danym fragmencie można zaobserwować kilka zmian o różnym charakterze.

2.1. Zdrowa bądź, Maryja

Twoje zmielowanie,
 Jezu Chryste Panie,
 Racz dać ludu twemu
 Tu dziś zebranemu,
 Przez zasługę Matki Twej
 Domieść nas chwały wiecznej.

Amen wszyscy rzeczmy,
 Wierni krześcijani,
 Coście się tu zesзли
 Ku chwale ty Panny,
Zachowaj nas od wszego złego
 Swoimi prośbami!

Jedyna zmiana w zachowanym fragmencie dotyczy czasownika. W żadnej ze znanych dziś najstarszych redakcji nie wystąpił leksem *zachować*, choć *Słownik staropolski* notuje konstrukcję *zachować od czegoś* w znaczeniu ‘ochronić, ustrzec, ocalić, uratować’⁶. W tym wypadku trudno wyjaśnić przyczynę modyfikacji, zwłaszcza że wprowadzony do tekstu werset wyraźnie zaburza kompozycję i strukturę wiersza. Porównanie ostatniej strofy z poprzedzającą ją zwrotką pokazuje dbałość autora zarówno o rytm, jak i o rymy, która nie znalazła odzwierciedlenia w sposobie wprowadzenia fragmentu *Ojczy nasz* do tekstu.

Fragment ten został uzupełniony w kolejnym wersie wyrażeniem *swoimi prośbami*, które pozwala zrozumieć przyczynę modyfikacji: adresatem wezwania nie jest Bóg, jak w *Modlitwie Pańskiej*, lecz Maryja. Tej nie można prosić o zbawienie, lecz wyłącznie o wstawienictwo. Maryja nie może zbawić ode złego, ale swoimi prośbami może od niego zachować. Zmiana czasownika wydaje się więc podyktowana względami teologicznymi.

2.2. Jezus, Syn Boga żywego. O umęczeniu Pana Jezusowym nabożna kancycja

Przez twą, Panno, pięć boleści
 Uchowaj nas smętku i żalości
 I przez mękę Syna swego
Uchowaj nas wszego złego. Amen.

Modyfikacja w tym utworze polega na wymianie leksykalnej czasownika *zbawić* na *uchować* oraz rekcji bezprzyimkowej (czasownik *uchować* występuje – podobnie jak *zbawić* – zarówno bez przyimka, jak i z przyimkiem *od*). I tutaj inny jest także adresat prośby, jest nim Maryja. Być może wymiana leksykalna wynikała z użycia wcześniej czasownika

⁶ Zachować: *od grzechów* (Modlitwy Wacława), *od wszej zmayı* (Modlitwy Wacława), *od grzechu śmiertelnego* (modlitwa o zmiłowanie zapisana w zbiorze *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis*), a nawet – co istotne – *od złego* (*Rozmyślanie przemyskie*), zob. Sstp 1995-2002, 11: 55.

uchować. Dzięki temu uzyskuje się podobieństwo obu próśb występujących w strofie: przez cierpienia Maryi (pięć boleści) chrześcijanin ma być uchowany od *smętku i żalości*, a przez cierpienia Jezusa (męka na krzyżu) – od *wszego złego*. Użycie w obu miejscach tego samego czasownika wydaje się nie bez znaczenia.

Cała pieśń jest przeważnie ośmiozłóskowa, zatem brak przyimka (przypomnijmy – *Słownik staropolski* notuje rekcję przyimkową oraz bezprzyimkową czasownika *uchować*) mógł być świadomym wyborem: pozwolił utrzymać rytm pieśni.

Podobieństwo między wprowadzonym fragmentem a modlitwą wiąże się również z miejscem jego wprowadzenia (jest to ostatnia strofa utworu) oraz uzupełnieniem o końcowe wezwanie: *Amen*.

2.3. *Bądź pozdrowion, krzyżu Pana wszechmocnego*

Pieśń ta zachowała się w trzech różniących się od siebie redakcjach: (1) w rękopisie Biblioteki Raczyńskich, sygn. 1276 nr 2, (2) rękopisie Biblioteki Bernardynów w Sokalu (*Sermones de passione*) oraz (3) rękopisie Biblioteki Narodowej, sygn. Łac. O.I. 180. Analiza porównawcza tych trzech odpisów pozwala na dostrzeżenie ciekawej zależności, także w wypadku wprowadzonego do tekstu wersetu *Ojczy nasz*.

(1) O krzyżu, nasze zbawienie, Wszystkich grzesznych ucieśnienie, Zaszczyc nas ode wszego złego I od nieprzyjaciela dusznego.	(2) O krzyżu, nasze zbawienie, I wszystko ucieśnienie, Obroń nas od wszego złego I od nieprzyjaciela dusznego.	(3) O krzyżu, nasze zbawienie, Wszystkich ucieśnienie, Zaszczyc nas ode wszego złego I od nieprzyjaciela dusznego.
---	--	--

We wszystkich redakcjach modyfikacja w wersecie z *Modlitwy Pańskiej* polega na wymianie czasownika *zbawić* (na *zaszczycić* lub *obronić*). Analiza całej strofy pozwala zauważyć, że jest to jedno z dwóch wymiennych miejsc: drugim z nich jest początek poprzedniego wersu. Część wspólna dla wszystkich odpisów ma charakter formułiczny, schemat jest wypełniany przez kolejnych wykonawców pieśni. Niezmiennie są: pierwszy i ostatni wers oraz wygłos wersów środkowych, szczególnie ważny ze względu na utrzymanie rymów. Wymienia się zaś te elementy, które są nieistotne dla struktury, budowy strofy. Różnice między nimi nie wprowadzają jednak istotnych zmian znaczeniowych.

Modyfikacji w wersecie *Ojczy nasz* nie da się uzasadnić względami rytmicznymi. Tylko w wypadku drugiej redakcji (*obroń nas od wszego złego*) uzyskano ośmiozłóskowy wers (zmianie czasownika na dwusylabowy towarzyszyło użycie skróconej formy przyimka *od*), w wypadku pozostałych odpisów nie można wskazać takiej zależności.

2.4. *Anna święta i nabożna... (O Anno, pani szlachetna z pokolenia...)*⁷

I przez gorską śmierć wnuka twego,
Z panny czysty urodzonego,
Z corką swoją, matką jego,
Broń nas ode wszego złego.

⁷ Wiesław Wydra trzy ostatnie strofy pieśni *Anna święta i nabożna* uznaje za odrębną pieśń *O Anno, pani szlachetna z pokolenia*, za fragmenty osobnego utworu uznali je też Aleksander Brückner oraz Roman Pilat, zob. Mazurkiewicz 2002: 129.

Fragment *Ojciec nasz* znajduje się w przedostatniej strofie pieśni, jednej z trzech dopisanych przez późniejszego kopistę (Mazurkiewicz 2002: 85-90, 129-133). Adresatem prośby jest tu św. Anna, co jest znaczącą zmianą w stosunku do tekstu modlitwy. Na poziomie językowym wymieniony w nim został, podobnie jak we wcześniejszych utworach, wyłącznie otwierający werset modlitwy czasownik *zbawić*. Warto zauważyć, że choć zmiana nie była konieczna, by utrzymać ośmioletkowaną budowę pieśni (ta zostałaby zachowana także przy użyciu rozkaźnika *zbaw*), to zapewne użycie dłuższej formy przyimka (*ode*) służyło właśnie temu. Porównanie tego wezwania z prośbą z drugiej redakcji utworu *O krzyżu, nasze zbawienie*: „Obroń nas od wszego złego” – „Broń nas ode wszego złego” pozwala zauważyć elementy, którymi operowali autorzy, by zachować stały rytm pieśni. Służył temu wybór nie tylko formy przyimka, ale także czasownika z przedrostkiem lub bez niego.

2.5. *Pamiętaj na nas, nasz Panie*

Pamiętaj na nas, nasz Panie,
Wszakeśmy twoje stworzenie,
Racz miłe oblicze twoje
Ku nam je obrócić łaskawie.

Odpuśćcie nam winy nasze,

Którymi gniewamy zawsze
Dobroć i wielmożność twoją,
Ukażcie nam łaskę swoją.

Fragment *Ojciec nasz* otwiera jedną ze strof pieśni. Zauważyć w nim można dwie zmiany w stosunku do tekstu źródłowego. Do rozkaźnika *odpuść* dołączono partykułę wzmacniającą *-że* oraz zmieniono szyk przydawki zaimkowej w wyrażeniu *winy nasze*. Warto zauważyć, że jakkolwiek szyk w obrębie grupy imiennej jest jednym z elementów zmiennych w zachowanych redakcjach *Modlitwy Pańskiej*, to akurat w wypadku tego wersetu układ zaimka i rzeczownika pozostawał niezmienny (szyk prosty) (Masłej 2016: 106-110). Zmiany wprowadzone do cytatu można uzasadnić wymogami tekstu poetyckiego. Dodanie partykuły wzmacniającej pozwoliło utrzymać sylabizm wiersza (ośmioletkowiec). Ponadto autor uzyskał paralelizm prośb z omawianej strofy: oba czasowniki (*odpuśćcie, ukażcie*) wzmocnione zostały tą samą partykułą, a całe zdania zbudowano w ten sam sposób: (1) rozkaźnik z partykułą wzmacniającą, (2) dopełnienie dalsze (*nam*), (3) dopełnienie bliższe (rzeczownik + zaimek dzierżawczy: *winy nasze, łaskę swoją*). Zmiana szyku wynikała zarówno z dążenia do utrzymania rymu, jak i z chęci uzyskania ścisłego paralelizmu pierwszego i ostatniego wersetu strofy.

W wypadku tego tekstu wprowadzony fragment ma wpływ na kształt całej strofy: otwiera miejsce dla zdania podrzędnego rozwijającego, które zostaje zamknięte z obu stron identycznie zbudowanymi prośbami skierowanymi do Boga.

2.6. *Bóg nasz wszechmogący*

O Królu niebieski,
Usłysz swój lud ziemski,
Zbawże nas wszego złego,

Okrucieństwa diabłego,
Panie Boże nasz.

Prośba mająca swoje źródło w *Ojcie nasz* jest drugą w tej strofie prośbą do Boga (*usłysz, zbawże*). Rozkaznik *zbaw* uzupełniony został o partykułę wzmacniającą *-że*. Drugą modyfikacją w stosunku do zachowanych redakcji *Pater noster* jest użycie konstrukcji bezprzyimkowej: *zbawić* + Gen. Jednoczesne dodanie partykuły i pominięcie przyimka pozwoliło utrzymać ukształtowanie rytmiczne wiersza (6 – 6 – 7 – 7 – 6). Partykuła wzmacniająca może w tym wypadku służyć podkreśleniu najważniejszej prośby w strofie⁸, dlatego została dodana do rozkaznika. Jeśli uznać tę interpretację, to można sądzić, że konstrukcja bezprzyimkowa została wybrana wtórnie – ze względu na kształt rytmiczny tekstu.

Czasownik *zbawić* otworzył miejsce dla drugiego dopełnienia dalszego w kolejnym wersie: *okrucieństwa diabłego*, dosuniętego do znanego z modlitwy dopełnienia *wszego złego*.

2.7. Boże wszechmogący...

O Królu niebieski,
Patrz na lud krześcijański,
Zbawże go wszego złego,
Antychrysta złośnego,
Zwódcy⁹ zradnego.

Ta pieśń ma taki sam schemat jak poprzednio omówiona (*Bóg nasz wszechmogący*). Zestawienie obu strof pozwala zauważyć duże podobieństwo zarówno w zakresie rytmu (tylko w drugim wersie różna jest liczba sylab), jak i w zakresie rymów, ponadto pierwszy wers jest w obu tekstach taki sam. Po raz kolejny trzeba tu zwrócić uwagę na formułczość średniowiecznych pieśni, które przynajmniej w pewnej mierze były tworzone poprzez wypełnianie funkcjonujących już, utrwalonych schematów.

Modyfikacje wprowadzone do fragmentu *Ojcie nasz* są nieco głębsze niż w wypadku poprzedniej pieśni. Dotyczą nie tylko czasownika (dodanie partykuły wzmacniającej, rekcja bezprzyimkowa), ale także zaimka (*nas – go*). Wynika to z pozycji podmiotu lirycznego: w pierwszym tekście utożsamia się on z *ludem ziemskim*, jest uczestnikiem sytuacji (modlitwy), a w drugiej pieśni jest wyłączony ze wspólnoty wiernych (*ludu krześcijańskiego*)¹⁰.

Podobnie jak w wypadku innych pieśni, dopełnienie dalsze z modlitwy (*wszego złego*) jest uzupełnione o kolejne dopełnienia: *antychrysta złośnego*, *zwódcy zradnego*, które mogą być potraktowane jako uszczegółowienie, objaśnienie wyrażenia *wsze zło / wszy zły*

⁸ Poprzednie wezwanie, „Usłysz swój lud ziemski”, jest jej swoistą zapowiedzią. Taki schemat poprzedzania istotnych prośb wezwaniami o „zwrócenie uwagi” przez Boga, jest zakorzeniony w poezji średniowiecznej (por. w II strofie *Bogurodzicy*, w której najpierw wzywa się: „usłysz głosy – słysz modlitwę”, a dopiero później „dać raczy”, Zob. Krążyńska, Mika 1995: 52–79).

⁹ W wydaniu: *zwódcę*, jednak forma biernika jest w tym miejscu znaczeniowo nieuzasadniona.

¹⁰ Taka sytuacja również jest znana z *Bogurodzicy* („usłysz głosy człowiecze” – „dać raczy, jegoż prosimy”), por. Krążyńska, Mika 1995).

(‘wszego złego, to jest antychrysta...’) lub też jako równorzędne, dosunięte na zasadzie apozycji (Krażyńska, Mika, Słoboda 2015: 93) dopełnienia (‘wszego złego oraz antychrysta...’), co znacząco wpływa na rozumienie pochodzącego z *Pater noster* wyrażenia *wszego złego*¹¹.

2.8. Zbawicielu, Kryste jedyny

Przełoż ciebie jedyneho znając,
Przyczyncą, zmiercą, Panem swym wyznawając,
Współek żądamy:
Zbawże nas wszego złego
I piekła groźnego
Teraz i zawždy,
Że cię chwalemy,
Pana swego nawyższego. Amen

Wprowadzone do fragmentu zmiany dotyczą, podobnie jak w wypadku dwóch poprzednich pieśni, przyimka *od* (został usunięty) oraz partykuły wzmacniającej *-że* dołączonej do rozkaznika. Tu jednak zabiegi te nie służą osiągnięciu doskonałości rytmicznej, pieśni nie cechuje sylabizm. Być może partykuła ma służyć osiągnięciu eufonii: *żądamy – zbawże*, która z kolei wzmacnia całą prośbę.

Podobnie jak w poprzednich utworach, tak i w tym tekście poetyckim rozwinięto dopełnienie dalsze, ale w tym wypadku dzięki spójnikowi nie ma wątpliwości, że oba dopełnienia (*wszego złego i piekła groźnego*) są wobec siebie równorzędne. Mowa zatem o uchronieniu zarówno od wszelkiego zła (w domyśle: na ziemi), jak i od zła wiecznego (piekła).

2.9. Radujmy się wszyscy wierni

Panie nasz, Chryste wskrzeszony,
Sławą Ojca obdarzony,
Więcej śmierci nie poddany,
Halleluja,
Raczyż nam odpuścić winy
Przez twe święte drogie rany,
Boś dla nas na ten świat dany.
Halleluja.

Wprowadzony fragment jest zmieniony względem podstawy przede wszystkim pod względem składniowym. Rozkaznik *odpuść* został zastąpiony konstrukcją grzecznościową: *racz + odpuścić*, ponadto do formy *racz* dodano partykułę wzmacniającą *-ż*. Usunięto przydawkę zaimkową (*nasze*) określającą rzeczownik *winy*, zmieniono też szyk dopełnienia dalszego (*raczyż nam odpuścić – odpuść nam*). W tym fragmencie nie wprowadzono natomiast żadnych zmian leksykalnych: użyto tego samego czasownika co w niemal wszystkich redakcjach *Ojciec nasz*. Jest on najczęściej wymienianym elementem w wypad-

¹¹ O nierozstrzygalności formy podstawowej i różnych jej interpretacjach pisałam w poprzednim artykule, zob. Maslej 2015: 145-148.

ku wprowadzania do tekstu nawiązania do tego wersetu modlitwy, dlatego warto odnotować fakt, iż tutaj – mimo użycia innej konstrukcji – pozostał on niezmieniony.

2.10. *Wiersz o zabiciu Andrzeja Tęczyńskiego*

Pan krakowski jego miłość z swojimi przyjacióło,
Boże, je racz uzdrowić, że tego pomścili!

Jaki to syn ślachtetny Andrzeja Tęczyńskiego,
Żeć on mści gorąco ośca swego –
Boże, **ji racz pozdrowić ode wszego złego!**
Amen.

Występujący w *Wierszu o zabiciu Andrzeja Tęczyńskiego* fragment jest szczególnie interesujący, gdyż wprowadzony został do tekstu należącego do poezji świeckiej (szerzej zob. Masłej 2015: 143-144).

W wyimku *Ojczy nasz* pojawia się kilka modyfikacji: użyto konstrukcji grzecznościowej *racz* + bezokolicznik, zmieniono szyk dopełnienia bliższego względem orzeczenia, wymieniono czasownik *zbawić* na *pozdrowić*¹², wreszcie zamieniono zaimek *nas* na odnoszący się do Jana Tęczyńskiego zaimek *ji*. Tym samym prośba dotyczy właśnie bohatera wiersza. Jest to jedyny tekst, w którym prośba z *Modlitwy Pańskiej* odnosi się do jednego człowieka – wydaje się, że może to być kolejnym argumentem przemawiającym za niezależnianiem się tej prośby i funkcjonowaniem na zasadzie skrzydlatych słów poza tekstem *Ojczy nasz* (Masłej 2015: 148), w tym wypadku służy to przede wszystkim nobilitacji jednostki (Jana Tęczyńskiego). Jego ważność podkreśla się także przez umieszczenie zaimek *ji* na pierwszym miejscu po apostrofie do Boga.

Istotny jest również paralelizm próśb w ostatnich wersach osiągnięty przez użycie takiego szyku oraz dobór czasowników: *Boże, je racz uzdrowić – Boże, ji racz pozdrowić*. Wybór czasownika *pozdrowić* można wyjaśniać właśnie względami artystycznymi i zamierzonym podobieństwem między prośbami zamykającymi utwór. *Słownik staropolski* notuje tylko ten przykład dla znaczenia ‘obronić przed czymś’¹³.

Prośba nawiązująca do *Ojczy nasz* zamyka tekst, także końcowe wezwanie *Amen* można uznać za przejęte z modlitwy i nawiązujące do niej kształtem.

2.11. *Bogurodzica. Pieśń pasyjna*

Maryja dziewice, prośmy synka twego,
Krola niebieskiego,
Aza nas uchowa ote wszego złego.
Amen tako Bog daj,
Bychom szli szwyćcy w raj.

¹² Który oznacza ‘powitać, wypowiedzieć formułę przywitania’, ale także ‘wzmocnić, pokrzepić’ oraz ‘obronić przed czymś’ (ostatnie znaczenie poświadczone tylko przywołanym w artykule fragmentem), zob. Sstp 1970-1973, 6: 539.

¹³ Więcej poświadczeń ma znaczenie ‘wzmocnić, pokrzepić’, zob. Sstp 1970-1973, 6: 539. Warto zwrócić uwagę na to, że także dla czasownika *uzdrowić* notuje się znaczenie ‘wybawić z niebezpieczeństwa, uratować, ocalić’, zob. Sstp 1982-1987, 9: 497.

Fragment z *Modlitwy Pańskiej* jest wprowadzony do ostatniej strofy *Bogurodzicy* spójnikiem *aza* jako zdanie podrzędne przedmiotowe. Z tego względu konieczna była zmiana formalna *uchowaj* > *uchowa* (tryb rozkazujący > tryb oznajmujący). Adresatem całej strofy jest Maryja, choć prośba o zachowanie od złego kierowana jest do Syna, Króla niebieskiego.

Obok zmiany gramatycznej pojawiła się również wymiana leksykalna (czasownika). Prawdopodobnie wynika to z wymogów rytmicznych wiersza: każdy z fragmentów ma sześć sylab i użycie czasownika *zbawić* zaburzyłoby osiągniętą w całym tekście harmonię¹⁴. Nie bez znaczenia wydaje się także miejsce wprowadzenia fragmentu modlitwy do tekstu poetyckiego. Prośba ta zamyka cały utwór, podobnie jak kończy tekst *Ojcze nasz*. Także wezwanie *Amen* uznaje się zatem za fragment przejęty z modlitwy.

2.12. Chwalmy swego Stworzyciela

Aby on Ducha Świętego
Zesłał nam ku cieszeniu,
Zbawił ode wszego złego,
Piekła, mąk, zatracenia.

Wyimek *Modlitwy Pańskiej* wprowadzony został do tekstu jako drugie zdanie podrzędne celowe. Widzimy w nim dwie zmiany. Pierwsza z nich jest formalna, wynika ze sposobu wprowadzenia fragmentu (tryb rozkazujący > tryb oznajmujący). Druga modyfikacja polega na usunięciu zaimka osobowego (*zbaw nas*). Nie zakłóca ona sensu (obiekt czynności jest wskazany wersem wcześniej), a dzięki niej dostosowano rytmicznie wers do całego tekstu (8 – 7 – 8 – 7).

Cztery kolejne dopełnienia można uznać za szereg: *wszego złego, piekła, mąk (i) zatracenia*, albo też ostatni wers potraktować jako objaśnienie (w formie apozycyjnego dopełnienia z tekstu modlitwy: *wszego złego: piekła, mąk, zatracenia* ('wszego złego, to jest, mianowicie piekła, mąk, zatracenia').

2.13. Stała matka żalościwa

Miłując cierpmyż dla niego,
Bo ślubił wiele dobrego
Tym, co go naśladowają.

Pożądajmyż wszyscy tego,
By nas zbawił wszego złego
I trapienia wiecznego.

Fragment *Ojcze nasz* wprowadzony jest do tekstu spójnikiem *by* jako zdanie podrzędne dopełnieniowe. Z tego wynika zmiana formy czasownika (*zbaw – zbawił*, tryb rozkazujący – tryb oznajmujący). Drugą zmianą jest pominięcie przyimka *od*. Zabieg ten pozwolił zachować rytm wiersza (8 – 8 – 8 – 7). Podobnie jak w części tekstów, dopełnienie dalsze

¹⁴ Oczywiście stawiając tę hipotezę, trzeba przyjąć, że autor mógł użyć innego czasownika, który pojawił się w XVI-wiecznych redakcjach *Ojcze nasz*, a który także spełniałby wymogi rytmiczne: *wyzwolić* (tak np. w przekładzie Erazma z Rotterdamu) czy *wybawić* (tak np. u Seklucjana).

zostało uzupełnione o dodatkowy element: *wszego złego i trapienia wiecznego*. Spójnik *i* pozwala sądzić, że oba elementy: *wsze zło* oraz *trapienie wieczne* są równorzędne, a Bóg ma uchować wierzących zarówno od jednego, jak i od drugiego. *Wsze zło* byłoby w tej interpretacji złem istniejącym na świecie, za życia, w przeciwieństwie do *trapienia wiecznego* (podobnie jak w tekście *Zbawicielu, Kryste jedyny*).

2.14. *Abyśmy poznali ciężkości grzechu naszego*

Głowę swą zekrwawioną on raczył k nam nakłonić

Aby każdy przezeń w smutkoch swych pocieszon w nim był.

Koronę cierniową nosił na swe święte głowie,

By nas zwielbił, **wszego złego zbawił**.

Zdanie *Koronę cierniową nosił na swe święte głowie* wprowadza dwa zdania celowe: *by nas zwielbił* oraz – już bez spójnika – *wszego złego zbawił*. Ten sposób wprowadzenia skutkuje licznymi modyfikacjami: zmianą formy czasownika (*zbaw – zbawił*), pominięciem zaimka osobowego *nas* (znajduje się on w poprzednim zdaniu celowym) i – jak w innych tekstach – przyimka *od*. Ze względu na rym zmieniono szyk, co pozwoliło na uzyskanie paralelizmu obu zdań celowych. Skrócenie przytoczenia o dwa elementy sprawiło z kolei, że cała strofa zyskała określony kształt rytmiczny, charakterystyczny dla całej pieśni (14 – 14 – 14 – 11).

3. Nawiązanie

Wyodrębnienie tej grupy tekstów ma w największej mierze charakter interpretacyjny. Nie da się jednoznacznie stwierdzić, czy dany fragment jest świadomym i celowym odwołaniem do tekstu *Ojciec nasz*, czy raczej powtórzeniem utartej formuły lub przypadkowym podobieństwem. Przykładem konstrukcji, co do których nie da się jednoznacznie określić ewentualnych związków z *Modlitwą Pańską*, są konstrukcje z nominalizacjami, typu „Proś nam **grzechów odpuszczenie**”. Uznano je jednak za tak dalece przetworzone względem podstawy, że wyłączono je z analiz (Masłej 2015: 143). Wskazane tutaj jako nawiązania fragmenty tekstów nie podległy aż tak dużym przekształceniom jak konstrukcje z rzeczownikami odczasownikowymi, ale należy wyraźnie powiedzieć, że na tyle mocno odbiegają od tekstu źródłowego, że nie wiadomo, czy były inspirowane odpowiednimi prośbami z niego pochodzącymi.

3.1. *Placzy dzisiaj, duszo wszelka. Piosnka nabożna o umęczeniu pana naszego*

O Panie mój namilejszy,

Jezu Kryste łaskawy,

Ty jeś Król nawyszy,

Dzisiaj w mękach rzewliwy.

Prosim grzeszni: **odpuść winy**,

Domieść wiecznej radości. Amen.

W wypadku tego tekstu prawdopodobne wydaje się świadome nawiązanie do tekstu *Modlitwy Pańskiej*. Wyróżniony fragment podległ tylko jednemu typowi modyfikacji: usunięto z niego oba zaimki (osobowy: *nam* i dzierżawczy: *nasze*), jest zatem niepełny względem tekstu źródłowego. Warto zauważyć, że funkcjonuje on w tekście jako mowa niezależna. W zdaniu wprowadzającym (*prosim grzeszni*) ujawnia się podmiot mówiący (*my, grzeszni*), być może zatem z tego wynika kształt fragmentu nawiązującego do *Ojciec nasz* (opuszczenie zaimków wskazujących na nadawcę). Ponadto pominięcie zaimków pozwoliło na utrzymanie względnej rytmiczności całej pieśni (występuje w niej maksymalnie 8 zgłosek w wersie, tyle też liczy omawiana linijka).

3.2. Dzień uroczystej radości

Przedtem serca świętych twoich
Napełniłeś darów swoich,
Przynajmniej dziś **odpuść winy**,
A wnieś pokój w te krainy.

Zmiana względem tekstu modlitwy polega tu, podobnie jak w wypadku pieśni *Placzą dzisiaj, duszo wszelka*, na usunięciu zaimków: osobowego i dzierżawczego. Prośba *odpuść winy* jest jednak wkomponowana w większą całość: poprzedzona okolicznikiem *przynajmniej dzisiaj*, po niej zaś następuje druga prośba, o pokój, wyrażona zdaniem współrzędnym. To sprawia, że trudniej niż w wypadku poprzednio omówionej pieśni wyrokować o celowości nawiązania to tekstu *Ojciec nasz*.

3.3. Maryja, Matko Boża

Zdrowaś, Panno Maryja,
Ty jeś Boski przebytek,
Miedzy wszemi dziewicami naświętsza,
Ciebie prosimy, **racz zglądzić nasze winy**,
O dostojniejsza.

Fragment nawiązujący do *Pater noster* został włączony do tekstu w formie mowy niezależnej. Zmiany względem źródła są liczne i mają różny charakter: wymieniono czasownik (*odpuścić – zglądzić*), czego konsekwencją było także usunięcie zaimka *nam*. Ponadto użyto konstrukcji grzesznościowej (*racz zglądzić*), która uniemożliwia zachowanie rytmu wiersza. Można przypuszczać, że forma czasownika w trybie rozkazującym była dla autora niezrozumiała, w związku z czym uległa zmianie. Rozkaznik *odpuść* (w XV wieku obejmujący 2 i – co ważne – 3 os. l.p.) mógł zostać przez XVI-wiecznego pisarza uznany za formę 2 os. l.p., nieadekwatną w stosunku do Boga¹⁵. Oprócz zmian leksykalnych i składniowych trzeba zwrócić uwagę na adresata prośby: jest nim, inaczej niż w *Pater noster*, Maryja. Katalog modyfikacji jest zatem duży, przywołany fragment znacząco różni się od modlitwy, a zmiany zachodzą nie tylko na poziomie formalnym, ale także treściowym.

¹⁵ Zob. szerszą dyskusję na ten temat, dotyczącą także współczesnych przekładów Pisma Świętego: Wojtak 1992: 93; Breza 1991: 4; Dąbrowski 2001: 184-190.

3.4. *Anieli słodko śpiewali*

Prosimy cię, miły Panie,

Odpuść dziś nasze zgrzeszenie,

Dajże nam wieczne zbawienie.

Alleluja, Alleluja.

Pieśń ta stanowi przykład najslabiej widocznego nawiązania do *Modlitwy Pańskiej*. W takich sytuacjach trudno wnioskować o celowości takiego zabiegu. Bezpośrednia zbieżność polega tu wyłącznie na zastosowaniu rozkaźnika *odpuść*. Pozostałe elementy zmieniono, inaczej wyrażając tę samą treść. Uzupełniono też całość o informację o czasie (*dziś*).

Wnioski

Fragmenty, które można uznać za przejęte z *Modlitwy Pańskiej*, funkcjonują w tekstach poetyckich na wiele sposobów: od cytatu, przez różnorodne modyfikacje aż po luźne nawiązania (i wreszcie – nawiązanie niepewne). Wyimki te wprowadzane są albo jako część zdania (obudowane elementami nie pochodzącymi z modlitwy, np. okolicznikami) – w wypadku nawiązań, albo – w wypadku cytatów oraz modyfikacji – jako zdanie: współrzędne lub podrzędne.

Wśród modyfikacji można wskazać takie, które są konieczne, wymuszone sposobem wprowadzenia zdania do tekstu. Tak jest w wypadku struktur podrzędnych, w których część zmian ma charakter formalny (np. zmiana trybu – włączenie prośby jako zdania podrzędnego przydawkowego wymaga przekształcenia rozkaźnika, niekiedy również szyku). Podobnie jest w wypadku tych tekstów, w których podmiot mówiący nie utożsamia się z obiektem prośby (*Boże wszechmogący...*, *Wiersz o zabiciu Andrzeja Tęczyńskiego*) – wymusza to zmianę zaimka (dopełnienia bliższego).

Znaczna część zmian jest jednak celowa, wywołana kształtem tekstu oraz jego warstwą poetycką. Analizy pozwalają wyróżnić cztery główne typy:

1. wymiana leksykalna,
2. zmiana szyku,
3. dodanie elementu: partykuły wzmacniającej, końcówki *-i* do rozkaźnika, wygłosowego *-e* do przyimka *od*,
4. usunięcie elementu: przyimka *od*, zaimka.

Pierwszy i drugi typ zmian wynikają przede wszystkim z poszukiwania rymu, z chęci uzyskania paralelizmu czy innego efektu artystycznego (np. eufonii, gry słów), wreszcie z konieczności dostosowania rytmicznego (wybór aspektu czasownika). Wymogami rytmicznymi pieśni tłumaczyć można również 3 i 4 typ zmian – zarówno dodanie partykuły wzmacniającej czy wybór formy rozkaźnika, jak i modyfikacje związane z przyimkiem w ostatniej prośbie *Ojcie nasz* (*od – ode – bez przyimka*) oraz usuwanie zaimków wpływają na liczbę sylab w wersie, a rzadko pozwalają uzyskać inny efekt artystyczny. Co istotne, nawet w obrębie cytatu operuje się określonymi formami (starsza lub młodsza forma rozkaźnika), aby otrzymać tekst możliwie doskonały pod względem rytmicznym.

Część zmian, zwłaszcza leksykalnych, należy zapewne wiązać także z tym, że pieśni bardzo długo funkcjonowały w sferze ustnej, przez co nie miały jednej utrwalonej wersji,

ale w realizacji podlegały różnym modyfikacjom¹⁶. Szczególnie wyraźnie widać to na przykładzie analizy trzech zachowanych redakcji pieśni *Bądź pozdrowion, krzyżu Pana wszechmocnego*, gdzie zaobserwować można stały, niezmienny schemat strofy oraz elementy podlegające wymianom. Zjawisko to na materiale pieśni maryjnych obserwuje i opisuje Roman Mazurkiewicz, który zauważa, że „trudno dziś z całą precyzją ustalić, w jaki sposób i w jakich okolicznościach utrwalone w zapisach tekstowych konkretne utwory realizowane były w ówczesnej praktyce wykonawczej” (Mazurkiewicz 2002: 46).

Jednocześnie jednak, obok tak wielu modyfikacji, można wskazać element niezmienny: wyrażenie *wszego złego*. Zaimka upowszechniającego *wszy/wsze* nie uznaję za zmianę, gdyż pojawił się w jednym z zachowanych odpisów *Ojcie nasz* (rękopis Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. 1681). Można by przypuszczać, że jego użycie w tekstach poetyckich (występuje on we wszystkich fragmentach nawiązujących do *Pater noster*) będzie także wynikało z wymogów rytmicznych wiersza, do którego wprowadza się wyimek z modlitwy. Tymczasem wydaje się, że jest inaczej. Choć w wypadku niektórych tekstów rzeczywiście wpływa to na utrzymanie sylabicznego charakteru wiersza, to w wielu utworach wersety *Ojcie nasz* we wprowadzonym do tekstu kształcie zaburza rytm pieśni. Mimo znaczącego niekiedy odstępstwa od przyjętego schematu rytmicznego (np. w pieśni *Zdrowa bądź, Maryjo*), nie usuwano przydawki. W przeciwieństwie do innych elementów (forma rozkaznika, partykuła wzmacniająca) nie była ona elementem, którym operowali pisarze, aby uzyskać określony kształt tekstu. Wspiera to hipotezę o szczególnym upowszechnieniu tego wyrażenia, które stało się jedną z „formuł teologiczno-poetyckich”¹⁷ wykorzystywanych w poezji religijnej polskiego średniowiecza.

Relacje i wpływy między przytoczeniem a tekstem, w którym się ono znajduje, okazują się dwukierunkowe – tekst poetycki wpływa na kształt zapożyczanego z *Modlitwy Pańskiej* fragmentu, determinuje jego postać (przede wszystkim pod względem rytmicznym), ale także wprowadzany do wiersza fragment wpływa na kształt tekstu (np. otwiera miejsce dla okolicznika czy kolejnego dopełnienia).

Bibliografia

Źródła

- Polska poezja świecka XV wieku*, oprac. M. Włodarski, wyd. 4 zm., Wrocław 1997.
- Polskie pieśni pasyjne. Średniowiecze i wiek XVI*, red. J. Nowak-Dłużewski, zebrał i oprac. M. Korolko, t. 1: *Teksty i komentarze*, Warszawa 1977.
- Polskie pieśni wielkanocne. Średniowiecze i wiek XVI*, red. J. Nowak-Dłużewski, zebrał i oprac. M. Korolko, t. 1: *Teksty i komentarze*, Warszawa 2001.

¹⁶ Teresa Michałowska zdefiniowała utwór poetycki jako „tekst słowny [...] realizowany w nie dających się określić ilościowo ustnych artykulacjach, **nie posiadający zatem jednego, stałego brzmienia kanonicznego** [podkr. D.M.]” (Michałowska 1993).

¹⁷ Jest to sformułowanie Romana Mazurkiewicza – zob. Mazurkiewicz 2002: 360.

Przedziwna Matka Stworzyciela Swego. Antologia dawnej polskiej poezji maryjnej, wybrał, oprac. i opatrzył wstępem R. Mazurkiewicz, Warszawa 2008, rozdziały: *Z poezji średniowiecznej* i *Z poezji renesansowej*, s. 25-160.

Średniowieczna pieśń religijna polska, oprac. M. Korolko, wyd. 2 zm., Wrocław 1980.

Bibliografia

- Breza E., 1991, *Polszczyzna Ojciec nasz i Zdrowaś Maryjo*, „Język Polski”, z. 1, s. 2–9.
- Dąbrowski E., 2001, *Polska wersja «Modlitwy Pańskiej»*, „Studia Theologica Varsaviensia” (39), nr 2, s. 184–190.
- Krażyńska Z., Mika T., 1995, *Architektura „Bogurodzicy”*, „Slavia Occidentalis” (52), s. 52–79.
- Krażyńska Z., Mika T., Słoboda A., 2015, *Składnia średniowiecznej polszczyzny. Część I: Konteksty – metody – tendencje*, Poznań.
- Maslej D., 2015, *Dlaczego w poezji późnego średniowiecza funkcjonują tylko dwa wersety z Modlitwy Pańskiej?*, „Slavia Occidentalis”, t. 72, s. 141–151.
- Maslej D., 2016, *Modlitwa Pańska w polskim średniowieczu. Znad staropolskich rękopisów*, Poznań.
- Mazurkiewicz R., 2002, *Polskie średniowieczne pieśni maryjne*, Kraków.
- Michałowska T., 1993, *Między słowem mówionym a pisanym (O poezji polskiej późnego średniowiecza*, w: *Literatura i kultura późnego średniowiecza w Polsce*, red. T. Michałowska, Warszawa, s. 83–124.
- Sstp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, W. Twardzik, t. 1–11, Wrocław 1953–2002.
- Wojtak M., 1992, *O początkach stylu religijnego w polszczyźnie*, „Stylistyka” I, s. 90–97.

DOROTA MASLEJ

Fragments of The Lord's Prayer in poetic texts in the late Middle Ages

Summary

The goal of the article is to provide a description of grammar and vocabulary-related differences in the fragments of Our Father in Polish medieval songs (until the 16th century). The fragments introduced into the texts are processed to varying degrees, from being quoted, to modified or involving a free reference to the Pater Noster. Modification was the most frequently employed form. There were four major types of modifications: lexical exchange, change in word order, adding an element and removing an element. This also indicated the reasons for introducing the changes: some of them stem from the way in which the excerpts were introduced into the text (formal changes), some are intentional (application of specific forms) and affected the form of the artistic song (rhyme, rhythm, phonaesthetics). The lack of stability of the adopted fragments is also related to the way song operated as an oral form, making it vulnerable to a variety of transpositions. At the same time, however, with all these modifications, one element remained unchanged: the expression from evil which became one of the “theological and poetic formulas” used in Polish religious poetry of the Middle Ages.

Keywords: The Lord's Prayer, Our Father, oral literature, formulas, Medieval religious song, quotation in the Middle Ages, paraphrase.